

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԻՐԱՆԻ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅԱՆ ԵՎ «ՓԱՓՈՒԿ ՈՒԺԻ» ԴՐՍԵՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԵՏԵՈՐ ՀՐԴԱՅԻՆ ԱԴՐԲԵԶԱՆՈՒՄ

ՍՈՒՐԵՆ ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ

Բանալի բառեր - Ադրբեջան, Իրան, «փափուկ ուժ», կրոնական ազդեցություն, շիա իսլամ, «ապախլամականացում», հետխորհրդային, կրոնաքաղաքական, Ադրբեջանի Իսլամական Կուսակցություն, Նարդարան

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ադրբեջանի անկախացումից ի վեր աշխարհաքաղաքական և տարածաշրջանային խաղացողները տարբեր միջոցներով, այդ թվում՝ «փափուկ ուժի» գործիքակազմով փորձում էին Ասիայի և Եվրոպայի խաչմերուկում գտնվող, Կասպից ծովին հարող այդ երկիրն ընդգրկել իրենց ազդեցության գոտում: Թուրքիան իր «փափուկ ուժը» կառուցում էր առավելապես էթնո-լեզվական ընդհանրությունների, Ռուսաստանը՝ խորհրդային ժառանգության ու ռուսաց լեզվի տարածման, ԱՄՆ-ն և Եվրոպան՝ ժողովրդավարության և ազատ շուկայական տնտեսության գաղափարների վրա: Իրանն ԱՀ-ում իր քաղաքական ազդեցությունը տարածելու գլխավոր նախադրյալ էր համարում պատմության, մշակույթի և շիա իսլամի ընդհանրությունները: ԽՍՀՄ կազմալուծումից հետո ԻԻՀ կրոնա-քաղաքական էլիտան համարում էր, որ կոմունիզմի ձախողումը գաղափարական վակուում էր առաջացրել նորանկախ ԱՀ-ում և պարարտ հող ստեղծել կրոնական գաղափարաբանության տարածման համար: Կրոն-պետություն փոխհարաբերությունների շուրջ իրան-ադրբեջանական տարաձայնությունները ցույց են տալիս, որ առաջին հայացքից միավորող թվացող գործոնները, սովյալ դեպքում՝ շիա իսլամի ընդհանրության գործոնը, վարչակարգերի և վարվող քաղաքականության տարբերության պայմաններում կարող են դառնալ երկկողմ լարվածության և թշնամանքի պատճառ:

ԻՐԱՆԻ ԿՐՈՆԱԿԱՆ «ՓԱՓՈՒԿ» ՈՒԺԻ ԴՐՄԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒ ԿՐՈՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՓՈՐՁԵՐԸ ԱԴՐԲԵՋԱՆՈՒՄ. ԲԱՔՎԻ ՀԱՎԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅԱՆԸ

Ադրբեջանի անկախացումից ի վեր Իրանն այդ երկիր ներթափանցելու գործում ակնկալում էր նրա շիայական մեծամասնության աջակցությունը¹, սակայն պարբերաբար բախվում էր հետխորհրդային աշխարհիկ էլիտայի դիմադրությանը: Բաքուն Իրանի կրոնական ազդեցության տարածումն ընկալում էր իբրև հարևան երկրից կրոնապետական համակարգն արտահանելու և աշխարհիկ վարչակարգը տապալելու փորձ: Հիմնովին չժխտելով իրենց կրոնական-մշակութային գործունեության քաղաքական մտադրությունները՝ իրանցի պաշտոնյաները պարբերաբար ընդգծում էին, որ դրա հիմնական նպատակը ոչ թե նորանկախ երկրների ներքին գործերին միջամտելն է, այլ հասարակությունների միջև ավելի սերտ կապերի խթանումը:²

Կրոնական ազդեցության տարածման համար Ադրբեջանում առկա էին ներքին մի շարք խոչընդոտներ: Խորհրդային կառավարման յոթ տասնամյակների ընթացքում Ադրբեջանի մահմեդականները ենթարկվել էին «ապախլամականացման», ինչի հետևանքով 1990-ականներին ԱՀ բնակչության զգալի մասը պատկերացում չունեի իսլամական դավանանքի սկզբունքների մասին, չէր հետևում կրոնական ծեսերին և բարոյական կանոններին, իսկ «...շատերը նույնիսկ հերքում էին Ալլահի գոյությունն ու համոզված աթեիստներ կամ մատերիալիստներ էին»:³ Իր ստեղծման առաջին իսկ տասնամյակում ԽՍՀՄ ղեկավարությունը պահանջել էր վերացնել իսլամական բարեգործական կազմակերպություններն (վակֆ) ու կրոնական դատարանները, արգելվել էր Աշուրայի ծիսակատարությունը, փակվել կամ հիմնահատակ ավերվել էին բազմաթիվ մզկիթներ, արգելվել էր իսլամական սովորության իրավունքի (ադաթի) կիրառումը:⁴ ԱԽՍՀ-ում կիրառվող արաբական այբուբենը փոխարինվել էր լատինատառով, ուստի կրոնական գրականությունը գործնականում անհասանելի էր

¹ **Բայրուդյան, Վ.** (2003). Իրան-Ադրբեջան. Հարևանն է՞ր թե՞ աշխարհաքաղաքական ու աշխարհաստեակական ախոյաններ. *Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ*, 7-38, էջ 8

² **Kouhi-Esfahani, M.** (2015). Iran's Regional Policy In The South Caucasus: Case Studies Of Relations With The Republics Of Azerbaijan & Armenia. 205. Durham, UK: Durham University, p-219

³ **Юнусов, А.** (2013). *Исламский фактор в Азербайджане*. Баку: «Адилъоглы».

⁴ **Светоховский, Т.** (2004). Ислам и национальное самосознание на пограничных территориях: Азербайджан (стр. 8-30).. В «Религия и политика на Кавказе. Материалы международной конференции» (под ред. А. Искандаряна), Ереван: КИСМИ, стр.-13-14

դարձել խորհրդային ադրբեջանցիների համար. կրոնը դարձել էր քաղաքացիների մասնավոր գործ՝ ներփակված ընտանիքի սահմաններում:¹ Այդ ամենը Վալիևին հիմք է տալիս պնդելու, որ հետխորհրդային մահմեդական հանրապետություններից իսլամն ամենաթույլ դիրքերն ուներ Ադրբեջանում:²

ԽՍՀՄ «վերակառուցման» տարիներն ԱԽՍՀ-ում աչքի ընկան ազգայնականության և իսլամի վերաարժևորման դրսևորումներով: 1990-ի «սև հունվարի» իրադարձություններից հետո շիական ծիսակարգով համազգային սուգը շարունակվեց քառասուն օր, ինչն ապացուցում էր, որ կրոնական ինքնության վերելքը դարձել է կոմունիստական գերիշխանության դեմ պայքարի և անկախացման դրսևորում: ԽՍՀՄ անկման փուլում ադրբեջանցի բարձրաստիճան պաշտոնյաները՝ հաճախ նախկին կուսակցական ղեկավարներ, սկսեցին հայտնվել կրոնական տոներին կամ ուխտագնացություններ կատարել դեպի սուրբ վայրեր, քանի որ փորձում էին գրավել բնակչության հավատացյալ հատվածի քաղաքական աջակցությունը:³ Խորհրդային վարչակարգի պայմաններում ճնշված իսլամը «Ադրբեջանի անկախության ձեռքբերումից հետո սկսեց վերածվել ազգային ինքնությունը շեշտադրող հարմար խորհրդանիշի»:⁴ Այս ժամանակաշրջանում «երկու ժողովուրդները կապված էին իսլամական (շիա-յական) համերաշխության զգացումով. դա հատկապես ակնհայտ էր ադրբեջանական ժողովրդի շրջանում, որը, խորհրդային գերիշխանությունից և պետական արեիզմի 70 տարիներից հետո տոգորված էր հոգևոր արմատներին վերադառնալու ցանկությամբ»:⁵

Հետխորհրդային առաջին տարիներին ԱՀ-ում ակտիվացավ կրոնակառավարական ազդեցության տարածման համար մրցակցությունը ԻԻՀ և Թուրքիայի միջև: Թեհրանի հովանավորությամբ ԱՀ-ում վերականգնվեցին հարյուրավոր մզկիթներ, ինչը Թուրքիան ընկալում էր իբրև մարտահրավեր և վայելելով ադրբեջանական իշխանությունների լայն աջակ-

¹ Տե՛ս նույն տեղը

² Valiyev, A. (2018, May 17). *Islamic Movements in Azerbaijan*. Retrieved November 5, 2021, from Mesbar.org: <https://mesbar.org/islamic-movements-in-azerbaijan/>

³ Светоховский, Т. (2004). Ислам и национальное самосознание на пограничных территориях: Азербайджан (стр. 8-30).. В «Религия и политика на Кавказе. Материалы международной конференции» (под ред. А. Исхандаряна), Ереван: КИСМИ, стр.-20

⁴ Բայրուրյան, Վ. (2003). Իրան-Ադրբեջան. Հարևաննե՞ր թե՞ աշխարհաքաղաքական ու աշխարհատնտեսական ախյաններ. *Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ*, 7-38, էջ 8

⁵ Souleimanov, E. (2011). Dealing with Azerbaijan: The Policies of Turkey and Iran Toward the Karabakh War (1991-1994). *MERIA Journal*, 15(3), 1-14. Retrieved May 7, 2021, from https://ciaotest.cc.columbia.edu/journals/meria/v15i3/f_0029745_24064.pdf

ցությունը՝ ֆինանսավորում նոր մզկիթների և մեդրեսեների հիմնումն այդ երկրում:¹ ԱՀ-ում կրոնական ազդեցության համար, ԻԻՀ-ից և ԹՀ-ից բացի, պայքարում էին նաև Մաուդյան Արաբիան, Կատարը, Քուվեյթը և իսլամադավան այլ երկրներ և կազմակերպություններ:²

Այսպիսով, կրոնական դիվանագիտությունը դարձել էր ԻԻՀ՝ ԱՀ նկատմամբ վարած քաղաքականության կարևոր բաղադրիչներից մեկը:³ Կրոնական քարոզչությունն իրականացվում էր հոգևորականների, լրատվամիջոցների, բարեգործական կազմակերպությունների և կրթական հաստատությունների միջոցով: Քարոզչության ամենահարմար «թիրախներն» էին ԱՀ հարավային՝ թալիշաբնակ շրջանները, ինչպես նաև Ապշեբոնյան թերակղզին, որտեղ մեծ թիվ են կազմում իրանալեզու թաթերը,⁴ որտեղ պատմականորեն շիայականությունն ավելի վառ էր արտահայտված, քան ԱՀ հյուսիսային շրջաններում:⁵ Իրանական կառավարությունը դրամաշնորհներ էր տրամադրում աղբրեջանցի հարյուրավոր երիտասարդների Ղոմ և Մաշհադ քաղաքներում և ԻԻՀ այլ վայրերում կրոնական կրթություն ստանալու համար:⁶ ԻԻՀ ծրագրում էր աղբրեջանցի ուսանողների միջոցով խրախուսել կրոնական գրականության թարգմանությունն ու տարածումը նորանկախ հանրապետությունում և նրանց վերաձել իր ոչ պաշտոնական «դեսպանների»:

ԱՀ առաջին կառավարությունը փորձում էր կայուն հարաբերություններ հաստատել Թեհրանի հետ և առանձնապես չէր ընդդիմանում ԻԻՀ կրոնական քարոզչությանը: Բացի այդ, նորանկախ երկրում մեծ հեղինակություն էր վայելում ԻԻՀ հոգևոր առաջնորդ Այաթոլլահ Ալի Խոմեյնին, ով դատապարտել էր ԽՍՀՄ գորամիավորումների ներխուժումը Բաքու (1990թ. հունվար), խրախուսում էր աղբրեջանցիների «վերադարձը

¹ **Светоховский, Т.** (2004). Ислам и национальное самосознание на пограничных территориях: Азербайджан (стр. 8-30).. В «Религия и политика на Кавказе. Материалы международной конференции» (под ред. А. Искандаряна), Ереван: КИСМИ, стр.-22

² **Փաշայան, Ա.** (2014). *Բլազան Աղբրեջանում. անցյալը և ներկան*. Երևան: «Նորավանք» ԳԿՀ., էջ 87:

³ **Իսրայելյան, Ա.** (2016). Իրանի կրոնական քաղաքականությունն Աղբրեջանի նկատմամբ (2010-2016 թթ.). *Մերձավոր և Միջին Արևելքի Երկրներ և Ժողովուրդներ*, 30, 199-215, էջ 213:

⁴ **Չոբանյան, Գ.** (2017). Իրանի իսլամական ազդեցությունը Աղբրեջանի վրա. էջեր 177-194, *Արևելագիտության Հարցեր*, Երևան, էջ 184

⁵ **Shanahan, R.** (2013). Religion or Realpolitik: A Comparative Study of Iranian Foreign. *International Virtual Conference on Iran and the World Contemporary Developments*, 4th, pp. 19-33. Qazvin. Retrieved October 20, 2021, from https://www.lowyinstitute.org/sites/default/files/shanahan_religion_or_realpolitik_0_0.pdf

⁶ **Балджи, Б.** (2006). Судьбы шиизма в постсоветском Азербайджане. (В. Бобровников, Ред.) *Этнографическое обозрение*, 2, 75-87, стр.-77

շիայական արմատներին» և տարբեր հիմնադրամների միջոցով ցուցաբերում մարդասիրական օգնություն:¹ Թեհրանը հույս ուներ, որ «իսլամական ումմայի և եղբայրության» գաղափարները մերձեցման հիմք կհանդիսանան նորանկախ հարևանի հետ:²

Արցախյան պատերազմի տարիներին ԻԻՀ-ն մարդասիրական նշանակալի օգնություն տրամադրեց ԱՀ-ին՝ ապահովելով Նախիջևանի հետ ցամաքային կապի անխաթարությունն ու փախստականների բնակեցումը վրանային ճամբարներում: Իրանական բարեգործական կազմակերպությունները, բացի իրենց հիմնական գործառույթից, ստանձնել էին շիայական գաղափարների տարածման առաքելությունը: Իր ակտիվությամբ առաձևանում էր «Իմամ Խոմեյնի Իմդադ» կոմիտեն, որն իր ներկայացուցչությունների շնորհիվ հովանավորում էր շուրջ 7000 ընտանիքների, նրանց տրամադրում կրոնական անվճար կրթություն և խրախուսում իսլամական քարոզչությունը փախստականների ճամբարում:³ Թեհրանը ԻԻԽԿ և Բաքվում Իրանական մշակութային կենտրոնի միջոցով համակարգում էր կրոնական գրականության, այդ թվում՝ ԻԻՀ առաջին հոգևոր առաջնորդ իմամ Խոմեյնու և նրան հաջորդած Ալի Խամենեու աշխատությունների տարածումը:⁴ Այս շրջանում ԻԻՀ կրոնական քարոզչությունը իրականացվում էր հիմնականում ԱՀ հարավային և առավել պահպանողական շրջաններում, Նախիջևանում, Ապշերոնյան թերակղզու փոքր բնակավայրերում, ինչպես նաև ադրբեջանցի փախստականների ճամբարներում:⁵ Շիայական գրականության տարածմանն էին լծված նաև իրանական ոչ կառավարական մի շարք կազմակերպություններ, որոնցից նշանակալի էին «Խոդա» հրատարակչությունը և երիտասարդ իմամների «Մարուր բարբերի ստեղծման միությունը»:⁶

Էլչիբեյի կառավարման տարիներին իսլամի երկու գլխավոր տոները՝ Կուրբան բայրամն ու Ռամադան բայրամը, սկսեցին նշվել պետակա-

¹ Valiyev, A. (2017). Iranian soft power in Azerbaijan: Does religion matter? In A. Jödicke (Ed.), *Religion and Soft Power in the South Caucasus* (pp. 85-104). Routledge. Taylor & Francis Group, p.-87

² Բայրուրդյան, Վ. (2003). Իրան-Ադրբեջան. Հարևանն էր թե՛ աշխարհաքաղաքական ու աշխարհատնտեսական ախոյաններ. *Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ*, 7-38, էջ 28

³ Չոբանյան, Գ. (2017). Իրանի իսլամական ազդեցությունը Ադրբեջանի վրա. էջեր 177-194, *Արևելագիտության Հարցեր*, Երևան, էջ 185-186

⁴ Балджи, Б. (2006). Судьбы шиизма в постсоветском Азербайджане. (В. Бобровников, Ред.) *Этнографическое обозрение*, 2, 75-87, стр.-77

⁵ Cornell, S. E. (2006). *The politicization of Islam in Azerbaijan*. Washington, D.C.: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, p.-43

⁶ Балджи, Б. (2006). Судьбы шиизма в постсоветском Азербайджане. (В. Бобровников, Ред.) *Этнографическое обозрение*, 2, 75-87, стр.-77-78

նորեն, ընդունվեց «Դավանանքի ազատության մասին» օրենքը¹, որով կրոնը տարանջատվում էր պետությունից, երաշխավորվում էր այդ երկուսի՝ միմյանց գործերին չմիջատելը, և բոլոր կրոնները օրենքի առաջ համարվում էին հավասար:² Սակայն ԱԺԾ ղեկավարությունն ու անձամբ Էլչիբեյը վերապահումներ ունեին թե՛ իսլամի, թե՛ շիա հոգևորականության նկատմամբ, նրան համարում էին ԻԻՀ հնարավոր գործակալներ և պետական լրատվամիջոցներով քաջալերում սուննի իսլամը:³ Էլչիբեյի կողմից քարոզվող ազգայնականությունը Թեհրանում դիտարկվում էր ազգային անվտանգությանն ու տարածքային ամբողջականությանն ուղղված սպառնալիք՝ հատկապես հաշվի առնելով ԻԻՀ-ում թյուրքախոս հոծ փոքրամասնության առկայությունը:⁴

1992-ին պետական գրանցում ստացավ «Ադրբեջանի Իսլամական Կուսակցությունը», որը նյութական և գաղափարական զգալի աջակցություն էր ստանում ԻԻՀ-ից: ԱԻԿ-ը ընդդիմանում էր լատինատառ այբուբենի կիրառմանը, առաջարկում էր այն փոխարինել արաբատառով և կազմակերպում էր Ղուրանի և արաբերենի դասընթացներ:⁵ Փաշայանը գրում է, որ «ԱԻԿ-ն աչքի էր ընկնում իրանամետ կեցվածքով՝ իր վրա կրելով խումեյնիզմի ազդեցությունը: Նրա գաղափարախոսության մեջ հստակ էին հակաամերիկյան, հակաիսրայելական և հակասիոնիստական շեշտադրումները», «կուսակցությունը հետամուտ էր պետության և հասարակության մեջ իսլամական արժեքների ամրապնդմանն ու քաղաքական գործընթացներին կրոնական գործիչների մասնակցությանը՝ համարելով, որ իսլամը կարող էր կառուցողական դեր խաղալ Ադրբեջանի անկախ պետության կայացման գործում»:⁶ Հայտնի են փաստեր 1990-ական թվականների առաջին կեսին ԱՀ-ում իրանական ոչ պաշտոնական ծայրահե-

¹ Закон Азербайджанской Республики О свободе вероисповедания. (20 Август 1992 г.). Баку, Азербайджан. Получено 2 Сентябрь 2021 г., из https://www.legislationline.org/download/id/6668/file/Azerbaijan_law_freedom_religious_beliefs_1992_am2015_ru.pdf

² **Светоховский, Т.** (2004). Ислам и национальное самосознание на пограничных территориях: Азербайджан (стр. 8-30).. В «Религия и политика на Кавказе. Материалы международной конференции» (под ред. А. Искандаряна), Ереван: КИСМИ, стр.-20-21

³ **Փաշայան, Ս.** (2014). *Իսլամն Ադրբեջանում. անցյալը և ներկան*. Երևան: «Նորավանք» ԳԿՀ., էջ 43-44

⁴ **Cornell, S. E.** (2006). *The politicization of Islam in Azerbaijan*. Washington, D.C.: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, p.-42

⁵ **Светоховский, Т.** (2004). Ислам и национальное самосознание на пограничных территориях: Азербайджан (стр. 8-30).. В «Религия и политика на Кавказе. Материалы международной конференции» (под ред. А. Искандаряна), Ереван: КИСМИ, стр.-23

⁶ **Փաշայան, Ս.** (2014). *Իսլամն Ադրբեջանում. անցյալը և ներկան*. Երևան: «Նորավանք» ԳԿՀ., էջ 39

ղական կառույցների մասին, որոնք հաստատվել էին հարավային՝ Յարդըմլի, Լերիկի, Մասալի շրջաններում:¹ Ինչպես գրում է Փաշայանը՝ 1993-ին ԱՀ-ում ԻԻՀ աջակցությամբ ստեղծվել են «Ահլի բեյթը»-ի («Տան մարդիկ») և «Հզբուլլահ»-ի («Ալլահի կուսակցություն») մասնաճյուղեր, որը լրատվամիջոցներում հիշատակվում էր նաև «Վելայաթ ի ֆակիհ» անունով:² ԱՀ իշխանություններն այս խմբերի դեմ համառ պայքար էին մղում 90-ականների 2-րդ կեսին: «Հզբուլլահ»-ի մասնաճյուղը մեղադրվում էր ադրբեջանցի ակադեմիկոս Ջիա Բունիաթովի սպանության, ահաբեկչական գործողություններ և իսլամական հեղաշրջում ծրագրելու համար:³

Էլչիբեյի տապալումից հետո՝ Նեյդար Ալիևի նախագահության տարիներին, ԱՀ-ԻԻՀ լարվածությունը զգալի թոթափվեց, սակայն հակաիրանական և հակաշիական քաղաքականությունը մնաց նոր իշխանությունների օրակարգում: 1990-ականների վերջին ԱՀ-ում իրանցի բազմաթիվ մոլլաներ գրկվեցին կրոնական քարոզչություն իրականացնելու իրավունքից և արտաքսվեցին ԻԻՀ:⁴ 1995-ին ընդունված ԱՀ Սահմանադրությունը պետությունը հռչակում էր աշխարհիկ, կրոնը տարանջատում պետական գործերից և բացառում իսլամական պետական ինստիտուտների առկայությունը:⁵ Նոր Սահմանադրության այդօրինակ բնույթը դժգոհություն առաջացրեց իրանական Ատրպատականում. նախագծի հրապարակումից հետո Թավրիզում տեղի ունեցած ցույցի մասնակիցները բողոքում էին կրոնը պետությունից անջատելու հոդվածի և իսլամի՝ պետական կրոն չհռչակվելու դեմ:⁶ 1996-ին ընդունված օրենքներով ԱՀ-ն օտարերկրյա քաղաքացիներին արգելեց կրոնական քարոզչություն իրականացնել, իսկ հաջորդ տարի կրոնական բոլոր համայնքներին և կազմակերպություններին հարկադրեց վերագրանցվել:⁷ ԻԻՀ կողմից հովանավորվող մի շարք

¹ **Չոբանյան, Գ.** (2017). Իրանի իսլամական ազդեցությունը Ադրբեջանի վրա. էջեր 177-194, *Արևելագիտության Հարցեր*, Երևան, էջ 190

² **Փաշայան, Ա.** (2014). *Իսլամի Ադրբեջանում. անցյալը և ներկան*. Երևան: «Նորավանք» ԳԿՀ., էջ 125

³ **Юнусов, А.** (2012). *Исламская Палитра Азербайджана*. Баку: Адильоглы, стр.-26-28

⁴ **Cornell, S. E.** (2006). *The politicization of Islam in Azerbaijan*. Washington, D.C.: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, p.-43

⁵ Конституция Азербайджанской Республики. (15 Ноябрь 1995 г.). Баку, Азербайджан. Получено 15 Октябрь 2021 г., из http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2618

⁶ **Светоховский, Т.** (2004). Ислам и национальное самосознание на пограничных территориях: Азербайджан (стр. 8-30).. В «Религия и политика на Кавказе. Материалы международной конференции» (под ред. А. Искандаряна), Ереван: КИСМИ, стр.-24

⁷ **Փաշայան, Ա.** (2014). *Իսլամի Ադրբեջանում. անցյալը և ներկան*. Երևան: «Նորավանք» ԳԿՀ., էջ 48

կազմակերպություններ չկարողացան հաղթահարել վերագրանցման պահանջներն ու հայտարարվեցին օրենքից դուրս:

Այս ժամանակաշրջանում կենտրոնական իշխանությունները սկսեցին կոշտ բռնաճնշումների ենթարկել ԱԻԿ առաջնորդներին: Կուսակցությանն արգելվեց մասնակցել 1995-ի խորհրդարանական ընտրություններին, ապա այն հանվեց պետական գրանցումից. Հաջորդ տարի ԱԻԿ առաջնորդ Ալիաքրամ Ալիևին և նրա չորս կողմնակիցներին վերագրեցին պետական դավաճանության և ԻԻՀ օգտին լրտեսություն կատարելու մեղադրանքներ և ձերբակալեցին:¹ ԱԻԿ ներկայացուցիչները մեղադրվում էին նաև ԱՀ-ում իսլամական հեղափոխություն կազմակերպելու և ահաբեկչության ենթադրյալ փորձերի համար:² Նշված իրադարձություններից հետո ԱԻԿ դերը քաղաքական դաշտում խիստ թուլացավ, սակայն այն պահպանեց իր կիսաընդհատակյա գործունեությունն ու ազդեցությունը Բաքվի արվարձաններում, Նարդարանում և ԻԻՀ սահմանակից շրջաններում:

2009-ից սկսած Բաքվի իշխանությունները սկսեցին նոր սահմանափակումներ կիրառել քաղաքացիների կրոնական գործունեության նկատմամբ: Օտարերկրյա քաղաքացիներին և արտերկրում կրթություն ստացած հոգևորականներին օրենքով արգելվեց կրոնական քարոզչություն իրականացնել, դպրոցներում արգելվեց հեջաֆի կրումը, սահմանափակվեց իրանցի հայտնի հոգևորականների աշխատությունների վաճառքն ու տարածումը, փակվեցին և ավերվեցին բազմաթիվ մզկիթներ: ԱՀ հակակրոնական քաղաքականությունը բնականաբար առաջացնում էր ԻԻՀ հոգևոր-քաղաքական և ռազմական վերնախավի դժգոհությունը: Մայիիդ Նասր ալ-Շիրազին հեջաֆի արգելքի առնչությամբ աղբրեջանցիներին քաղաքացիական անհնազանդության կոչ էր անում,³ Մաքրեմ Շիրազին զգուշացնում էր, որ մզկիթների քանդումը շարունակելու դեպքում պայքարի ֆեթվա կարձակի ԱՀ դեմ, իսկ ԻԻՀ ՋՈՒ ԳՇ պետ Ֆիրուզաբադին սպառնում էր ռազմական գործողություններով :⁴

¹ Tolishmedia. (12 Декабрь 2019 г.). Исламская партия Азербайджана (ИПА) и его деятельность. По лучено 5 Декабрь 2021 г., из Tolishmedia.com: <https://tolishmedia.com/2019/12/12632>

² Юнусов, А. (2013). *Исламский фактор в Азербайджане*. Баку: «Адилъоглы». стр.-38-40

³ Shanahan, R. (2013). Religion or Realpolitik: A Comparative Study of Iranian Foreign. *International Virtual Conference on Iran and the World Contemporary Developments, 4th*, pp. 19-33. Qazvin, p.-24 Retrieved October 20, 2021, from https://www.lowyinstitute.org/sites/default/files/shanahan_religion_or_realpolitik_0_0.pdf

⁴ Բարայեյյան, Ա. (2016). Իրանի կրոնական քաղաքականությունն Աղբրեջանի նկատմամբ (2010-2016 թթ.). *Մերձավոր և Միջին Արևելքի Երկրներ և Ժողովուրդներ*, 30, 199-215, էջ 203-206

Հաջորդ երկու տարիներին ԱՀ-ում հակաիրանական ալիքը հասել էր իր բարձրակետին. 2011-ին Բաքվում հարձակումներ տեղի ունեցան Ալի Խամենեյիի գրասենյակի վրա, իսկ 2012-ին Բաքվում ԻԻՀ դեսպանատան առաջ ցույցերի ժամանակ վիրավորական հայտարարություններ արվեցին ԻԻՀ հոգևոր առաջնորդի հասցեին: Այս ամենի պատճառով կողմերի միջև առաջացավ դիվանագիտական ճգնաժամ. Բաքվում ԻԻՀ դեսպանը, ի նշան բողոքի, լքել էր ԱՀ-ը, իսկ Թեհրանը բողոքի նոտա էր հղել ԱՀ-ին:

2010-ին ԱՀ-ում ակտիվացել էր ԱԻԿ գործունեությունը. իսլամիստները, ոգեշնչված լինելով «Արաբական գարնան» իրադարձություններից, հանդես էին գալիս ընդդիմադիր-հեղափոխական կոչերով և անցկացնում բողոքի գործողություններ: ¹ Նրա առաջնորդները՝ ի դեմս Մովսում Սամեդովի, հեղաշրջման փորձ կատարելու մեղադրանքով դատապարտվեցին երկարաժամկետ ազատազրկման: ² Ի տարբերություն իր կուսակիցների՝ Սամեդովն անթաքույց դրսևորում էր իր աջակցությունն ԻԻՀ-ին և փորձում ձևավորել քաղաքական ընդդիմություն՝ հենվելով կրոնական-պահպանողական և ոչ բարեկեցիկ շերտի աջակցության վրա:

Թեև Բաքվին հիմնականում հաջողվում էր շիայական կրոնաքաղաքական խմբերին մեկուսացնել քաղաքական գործընթացներից, ոչ միշտ էր հնարավոր լինում կանխել բողոքի ինքնաբուխ պոռթկումները կրոնական-պահպանողական շրջաններում: Այս առումով այժմ էր ընկնում Նարդարանը, որը որոշ լրագրողների կարծիքով դարձել էր «պետություն պետության մեջ»: ³ Այդտեղ տեղի ունեցող ցույցերի ժամանակ (2001-2 թթ., 2004 թ., 2006 թ., 2015 թ) սոցիալական պահանջները հաճախ զուգորդվում էին կրոնական կոչերով և իսլամական վարչակարգ հաստատելու պահանջներով: 2015-ի հոկտեմբերին ԱՀ ՆԳՆ հատուկջոկատայինները Նարդարանում և Գյանջայում ձերբակալեցին Աշուրայի ծիսակատարության մասնակիցներին. ցույցերը շարունակվեցին մեկ ամիս՝ զուգորդվելով մզկիթների և մեդերեսեների փակմամբ, հոգևորականների և ցուցարարների խուզարկումներով, ձերբակալություններով և սպանություններով:

ԱՀ որոշ քաղաքական գործիչներ այդ իրադարձություններում տեսնում էին իրանական հետք, սակայն ԻԻՀ դեսպանատունը հերքում էր ԱՀ ներքին գործերին իր մասնակցության վերաբերյալ լուրերը: ⁴ Նարդարանի

¹ Юнусов, А. (2012). *Исламская Палитра Азербайджана*. Баку: Адильоглы, стр.-23-25

² Փաշայան, Ա. (2014). *Բալան Ադրբեջանում. անցյալը և ներկան*. Երևան: «Նորավանք» ԳԿՀ., էջ 65

³ Սուքիասյան, Ս., Վարդանյան, Ժ., & Հովհաննիսյան, Տ. (25 Նոյեմբեր, 2016). *Նարդարան. Ադրբեջանի շիաների ըմբոստ ավանը մեկ տարի անց*, <https://razm.info/92210>

⁴ Գևորգ Ստամբոլցյան. (1 դեկտեմբեր, 2015). *Հատուկ գործողություն Նարդարանում*. Ազատություն ռադիոկայան: <https://www.azatutyun.am/a/27400317.html>

ռազմական գործողությամբ Բաքվին փաստացի հաջողվեց լռեցնել կրոնական-իրանամետ բողոքն ու արգելել կրոնական ծեսերի, այդ թվում՝ Աշուրայի օրերին զանգվածային միջոցառումների անցկացումը:

Չնայած գործադրվող ջանքերին՝ ԻԻՀ-ին չի հաջողվել փափուկ ուժի գործիքակազմով էապես ազդել Բաքվի ներքին և արտաքին քաղաքականության վրա և նրան զերծ պահել Թուրքիայի հետ դաշնակցելուց և Իսրայելի ու Արևմուտքի հետ սերտ հարաբերությունների հաստատումից: ԱՀ-ում չկա անկախ և կրթված կղերականություն, իսլամականացման ներուժը բավական թույլ է, բարձրաստիճան հոգևորականությունը՝ ի դեմս ԿՄՎՀ-ի, գործում է իշխանությունների լիակատար վերահսկողության ներքո: Իրանցի քարոզիչները հաճախ ստիպված են մրցակցել տեղի շիայական համայնքների դեմ, որոնց իշխանությունները աջակցում էին օտարերկրյա քարոզչական ազդեցության դեմ պայքարում:¹ ԿԿՀՊՀ-ին վերապահված են կրոնական կազմակերպությունների գրանցման և մշտադիտարկման, իսկ ԿՄՎ-ին՝ հոգևորականների կրթության և նշանակման լիազորությունները:² Այդ պատճառով շիայական «չարտոնված» կազմակերպությունները գործունեության և նույնիսկ գոյատևման սուղ հնարավորություններ ունեն: Մահմեդական այլ ժողովուրդների հետ հարաբերություններում ԱՀ-ն ընդգծում է ադրբեջանական իսլամի ինքնատիպությունը՝ ձգտելով ազատվել օտարերկրյա, մասնավորապես ԻԻՀ կրոնական կենտրոններից: «Ժողովրդական իսլամը» այդ երկրում դիտվում է որպես Թեհրանի կրոնական գերիշխանությունից ազատագրման պատմական երկար ճանապարհի մաս և ընդգծում է շիաների և սուննիների միասնության անհրաժեշտությունը:³ Իրանական կրոնական ազդեցությանը խոչընդոտում էին նաև «...ադրբեջանական հասարակության առավելապես աշխարհիկ բնույթը, հասարակության շրջանում խոմեյնիզմի գաղափարների ոչ լայն ժողովրդականությունը, Բաքվի թուրքամետ և արևմտամետ կողմնորոշումը, իրանական կրոնական ազդեցության դեմ

¹ **Балджи, Б.** (2006). Судьбы шиизма в постсоветском Азербайджане. (В. Бобровников, Ред.) *Этнографическое обозрение*, 2, 75-87, стр.-84

² **Shanahan, R.** (2013). Religion or Realpolitik: A Comparative Study of Iranian Foreign. *International Virtual Conference on Iran and the World Contemporary Developments*, 4th, pp. 19-33. Qazvin, p.-23 Retrieved October 20, 2021, from https://www.lowyinstitute.org/sites/default/files/shanahan_religion_or_realpolitik_0_0.pdf

³ **Светоховский, Т.** (2004). Ислам и национальное самосознание на пограничных территориях: Азербайджан (стр. 8-30).. В «Религия и политика на Кавказе. Материалы международной конференции» (под ред. А. Искандаряна), Ереван: КИСМИ, стр.-27

«պաշտոնական իսլամի» հակազդեցությունը, որին, բնականաբար, աջակցում էր պետությունը»:¹

ԻԻՀ-ԱՀ կրոնական տարաձայնությունները մշտապես պայմանավորված են եղել երկու քաղաքական վարչակարգերի տարբերությամբ: Ալիևի իշխանությունը մտահոգություններ ուներ, որ քաղաքական համակարգում շիա իսլամի հնարավոր ուժեղացումը կարող է պարարտ հող ստեղծել իրանական ազդեցության ընդլայնման համար, վտանգել համակարգի աշխարհիկ բնույթն ու բացասաբար ազդել ԱՄՆ-ի, Իսրայելի և Թուրքիայի հետ հարաբերությունների վրա:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպես, մեր ուսումնասիրության արդյունքում եզրակացրեցինք, որ ԻԻՀ-ԱՀ հարաբերություններում առաջին հայացքից միավորող թվացող կրոնական ընդհանրության գործոնն իրականում դարձել է խնդիրների և տարաձայնությունների աղբյուր: ԻԻՀ-ն հետխորհրդային ԱՀ-ում իր ազդեցության տարածման համար լայնորեն կիրառում էր իր կրոնական «փափուկ» ուժի գործիքակազմը՝ հենվելով ԽՍՀՄ փլուզման արդյունքում առաջացած գաղափարական վակուումի վրա: Թեհրանն ակնկալում էր, որ ԱՀ-ում կրոնական կրթության և գրականության քարոզման, իրանամետ քաղաքական և կրոնական խմբերին ցուցաբերվող աջակցության շնորհիվ կկարողանա ներգործել ԱՀ քաղաքական գործընթացների վրա և այդ երկիրն ընդգրկել իր ազդեցության ոլորտ:

ԱՀ-ում իսլամի քաղաքականացման դրսևորումներից էր Իսլամական կուսակցության գործունեությունը: ԻԻՀ աջակցությունը վայելող ԱԻԿ-ը ձևավորվել և գործում էր Բաքվի՝ շիայական սրբավայրերով հայտնի արվարձան Նարդարանում և նպատակ ուներ ԱՀ-ում, ԻԻՀ նմանությամբ, հաստատել կրոնապետական կարգեր:

ԱՀ առաջին նախագահ Մուշալիբովը ձգտում էր բարեկամական հարաբերություններ հաստատել ԻԻՀ հետ, ուստի հակված չէր կոշտ պայքար մղել ԻԻՀ «փափուկ» ուժի դեմ: Իրերի դրությունն այլ էլ էլջիբեյի տարիներին. ԱԺԸ ղեկավարությունը վերականգնեց կրոնական որոշ ծեսերի իրականացումը, ընդունեց դավանանքի ազատության մասին օրենքը, սակայն, ունենալով խիստ հակաիրանական կողմնորոշում, քաջալերում էր մահմեդականության սուննի ուղղության տարածումը՝ ի հակադրումն աշխարհայինության: Շիա կրոնական և կրոնաքաղաքական խմբերի նկատ-

¹ Փաշայան, Ա. (2014). *Իսլամն Ադրբեջանում. անցյալը և ներկան*. Երևան: «Նորավանք» ԳԿՀ., էջ 91

մամբ բռնաճնշումներն ուժեղացան Հեյդար Ալիևի շրջանում. գրանցումից հանվեց ԱԻԿ-ը և նրա անդամները դատապարտվեցին իբրև թե ԻԻՀ օգտին լրտեսություն կատարելու համար. օտարերկրյա քաղաքացիներին արգելվեց զբաղվել կրոնական քարոզչությամբ: Ստեղծվեց կրոնական հարցերը վերահսկող պետական նոր մարմին, որը կոչված էր վերահսկելու և խոչընդոտելու իրանամետ խմբերի գործունեությունը: Իլիամ Ալիևի հակաիրանական քաղաքականությունը դրսևորվեց բազմաթիվ մզկիթների և իրանամետ կազմակերպությունների փակմամբ, կրոնական քարոզչության և ծիսակատարությունների սահմանափակմամբ և իրանամետ գործիչների ձերբակալմամբ:

Ընդհանուր առմամբ, ԱՀ-ում ԻԻՀ կրոնական ազդեցության տարածմանը խոչընդոտում էին հետխորհրդային ԱՀ-ում կրթված և ինստիտուցիոնալացված հոգևորականության բացակայությունը, խորհրդային աշխարհիկացման հետևանքները, ԱՀ աշխարհիկ իշխանությունների կոշտ հակաքայլերը և նրանց արտաքին քաղաքական կողմնորոշումը, ինչպես նաև կրոնական ազդեցություն տարածել ձգտող այլ դերակատարների հետ մրցակցությունը:

Сурен Тадевосян, Проявления религиозного влияния и «мягкой силы» Ирана в постсоветском Азербайджане - Во время существования Советского Союза во всех советских республиках, в том числе и в Азербайджане, проводилась политика секуляризации: значительно сократилось влияние религиозных деятелей, структур и обрядов на общественную жизнь. Однако в период распада СССР в АССР активизировались религиозные движения: Шиитский ислам стал одним из символов независимости.

Воспользовавшись существующими предпосылками, Иран стремился распространить свое влияние в новой независимой соседней стране посредством религиозных, культурных и образовательных инициатив. Наряду с этим набором инструментов Иран рассматривал Азербайджан как наиболее подходящую страну для экспорта Исламской революции, поэтому он также распространял исламские ценности и модель управления через политические структуры. Попытки политизировать религию почти всегда встречали сильное противодействие со стороны азербайджанской элиты, от тюремного заключения проиранских имамов до ограничения религиозной литературы, закрытия мечетей, подавления оппозиционных религиозных демонстраций и нейтрализации групп, отстаивающих исламскую повестку дня. Баку считал влияние Ирана

опасным как для сохранения светского режима, так и для развития его отношений с Западом, Турцией, Израилем и другими странами.

Таким образом, разногласия по поводу роли религии в политической жизни остаются источником напряженности между Ираном и Азербайджаном.

Suren Tadevosyan, Manifestations of Iranian Religious Influence And “Soft Power” in Post-Soviet Azerbaijan - During the existence of the Soviet Union, all Soviet republics, including Azerbaijan, pursued a policy of secularization: the influence of clerics, structures, and rituals on public life was significantly reduced. However, throughout the collapse of the USSR, religious movements became more active in the ASSR: Shiite Islam became one of the symbols of independence.

Taking advantage of the existing prerequisites, Iran sought to spread its influence in the newly independent neighboring country through religious, cultural, and educational initiatives. Along with this set of tools, Iran saw Azerbaijan as the most suitable country to export the Islamic Revolution, so it also propagated Islamic values and governance models through political structures. Attempts to politicize religion have almost always met strong opposition from the Azerbaijani elite, from the imprisonment of pro-Iranian imams to the restriction of religious literature, the closing of mosques, the suppression of opposition religious demonstrations, and the neutralization of groups advocating an Islamic agenda. Baku considered Iran's influence dangerous both for the preservation of the secular regime and for the development of its relations with the West, Turkey, Israel, and other countries.

Thus, differences over the role of religion in political life remain a source of tension between Iran and Azerbaijan.

Ուղարկվել է խմբագրություն 04.04.2022թ.

Գրախոսվել է 07.04.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 08.04.2022 թ.